

EL REFUGI ANTIAERI DEL CAMÍ D'ONDA

••

5 claus per entendre els bombardejos a Borriana i la construcció del refugi

Qui va bombardejar Borriana?

Des del començament de la guerra, es va fer evident la importància estratègica de l'aviació, i per tant el fet que tots dos bàndols buscaren fer-se amb la superioritat aèria que seria crucial per al desenllaç del conflicte; per la part republicana, comptaven amb les Forces Aèries de la República Espanyola (FARE), mentre que les forces liderades per Francisco Franco disposaven de l'Aviació Nacional. No obstant això, estes forces eren insuficients i els seus aparells obsolets.

A mesura que avançava el conflicte, tots dos van rebre reforços estrangers en forma d'avions i pilots, com els que procedien de la Itàlia de Mussolini i que, una setmana després d'iniciar-se la guerra, van portar a part de l'exèrcit de Franco a creuar l'estret des de Tetuan juntament amb aparells alemanys. A més, a meitat d'agost s'establiria a Palma una força aèria expedicionària amb diverses bases aeronavals des de les quals operarien tant vaixells com avions franquistes -italians i alemanys, tot i que les incursions també van vindre d'aeròdroms de l'interior de la Península. Per la seua part, el Ministeri de Guerra republicà va sol·licitar ajuda a l'URSS, que també va aportar una important flota d'avions com els caces Polikarpov o els bombarders Tupolev *Katiuskas*.

Les accions franquistes de bombardeig sobre el litoral valencià es van dur a terme en dos fases: la primera, protagonitzada per l'Aviació Legionària Italiana de les Balears, amb l'objectiu de frenar o obstaculitzar l'ofensiva de l'Exèrcit Popular de la República sobre Terol entre desembre de 1937 i febrer de 1938, a càrrec del 8é Esquadró; per tal d'aconseguir-ho, es van emprar principalment bombarders Cant Z 501 i els Savoia Marchetti SM-79 o SM-81. La segona fase, a partir de març de 1938 i fins al mes de juliol, va donar suport a l'avanç de l'exèrcit franquista en el seu avanç cap al Mediterrani i durant l'Ofensiva de Llevant, amb la participació de la Legió Còndor alemanya amb aparells Heinkel He-111 o Dornier Do-17.

Cal recordar els atacs aeris de l'aviació republicana, que en anar retrocedint i perdent terreny, va dur a terme accions de càstig contra les poblacions que es trobaven en poder de les tropes franquistes; estes accions es van realitzar en la nostra zona amb aparells Potez o Fokers.

Bombarders Savoia SM-79

Heinkel He-111 de la Legió Cóndor. Getty

Tupolev SB-2 *Katiuska*

Per què va ser bombardejada?

A meitat de la dècada de 1930, Borriana, la capital de La Plana, era una gran ciutat agrícola i industrial d'uns 15.000 habitants, amb una economia basada en el cultiu i l'explotació citrícola, entorn de la qual es va desenvolupar tota una sèrie d'indústries per al seu comerç i exportació. A més de les fàbriques de paper i timbrat de seda, fusteries i serradores mecàniques que confeccionaven caixes per a l'exportació, fàbriques de maquinària agrícola, confiteries, molins... hi havia altres indústries complementàries com la producció de porcellana, empreses de construcció, llauneres, tallers de reparació de vehicles, etc.

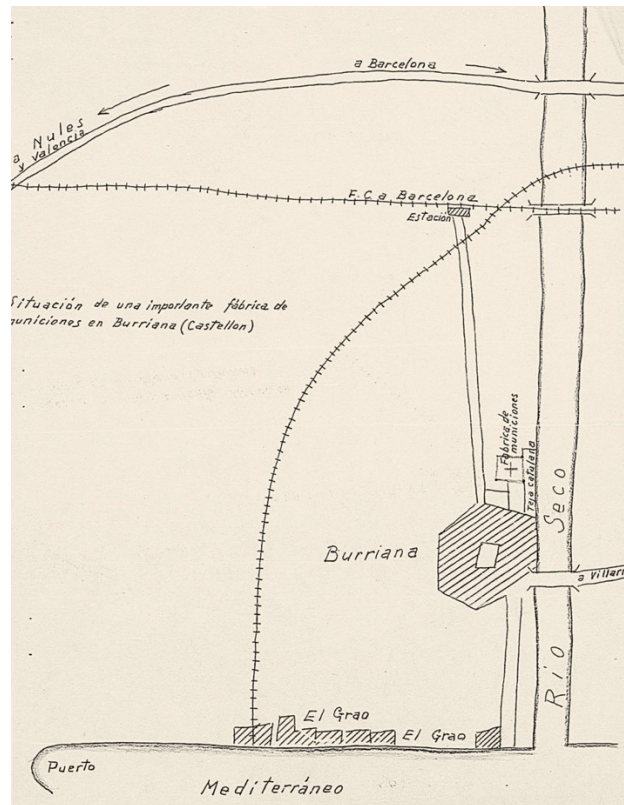
Després de l'esclat de la guerra, bona part de la indústries locals van acabar controlades pels sindicats o pel Govern, i van concentrar la seua producció en el manteniment de la pròpia localitat i de l'esforç de guerra, proveint així a l'exèrcit republicà: la confecció d'envasos de fusta per al Comité d'Exportació Agrària i un altre tipus de material per a l'exèrcit; material ceràmic sanitari per als hospitals de sang i de conducció elèctrica per al Parc de Transmissions; tallers per donar servei de reparació i manteniment als vehicles de l'Exèrcit amb peces elaborades per les llauneres; o el total de les instal·lacions portuàries i marineres que passarien a estar en règim de col·lectivitat i de treball per al Comité Llevantí Unificat d'Exportació Agrícola (CLUEA). Les indústries de maquinària agrícola van canviar la seua producció per fabricar material de guerra, destacant a Borriana una fàbrica de municions al costat del riu Ana.

Entre les infraestructures més rellevants, es trobaven la carretera nacional que unia València amb Barcelona, el trajecte de la qual travessava el carrer Major; la línia i estació dels Ferrocarrils del Nord; la línia del Tramvia a Vapor d'Onda al Grau de Castelló (la "Panderola", 1907); i sobretot, les instal·lacions del port (primera dàrsena construïda entre 1927 i 1932), des d'on s'exportaven els productes a l'estranger i on s'emmagatzemava la producció de la flota pesquera. Estes comunicacions travessaven el riu Ana i el Millars a través de diversos ponts.

La situació geogràfica de Borriana en la plana de la comarca i la confluència de les infraestructures i comunicacions junt a la costa i el riu Millars van convertir la ciutat en un objectiu militar fàcilment exposat a les incursions aèries. A esta característica se li va afegir la militarització de la ciutat una vegada va arribar el front de guerra, moment en què edificis com els convents, esglésies, col·legis i naus es van destinar a ser magatzems de material militar, garatges, casernes de milícies, hospitals... A més, en el camp es van establir posicions defensives en les hortes (trinxeres, nius de metralladora) i edificacions rurals.

Llistat d'objectius militars de l'Aviazione Legionaria Italiana. Arxiu Municipal de València

Ubicació d'una fàbrica d'armament a Borriana. AGMAV

Quan es van produir els bombardejos?

Els nombrosos bombardejos que es van produir sobre Borriana tenien la seua causa en les diverses fases de la guerra.

El primer bombardeig que va patir Borriana es va realitzar el **26 de març de 1937** per part de 3 hidroavions italians Cant Z-501, que van partir des de les bases de Mallorca per tal d'atacar les infraestructures portuàries de Castelló i Borriana, així com els Alts Forns de Sagunt. Els bombardejos també podien arribar des de la mar, perquè es té constància de la presència de vaixells de guerra franquistes que patrullaven el litoral castellonenc per interceptar vaixells pesquers o mercants (com l'atac pirata i de segrest del 27 d'abril a embarcacions de pesca de Borriana) o per canonejar objectius (com es recull en l'Heraldo de Castellón del **26 de juny de 1937**, que indicava l'explosió d'un obús en la carretera del port).

Amb els preparatius de l'exèrcit republicà per a la reconquesta de Terol, l'aviació franquista va tornar a realitzar atacs sobre objectius estratègics, principalment ponts, carreteres, vies de tren (com els atacs a l'estació del **22 de desembre de 1937** o **13 d'abril de 1938**) o el port, amb bombardejos com el del **29 de novembre** per part d'hidroavions Savoia i Dornier; el **16 de gener de 1938** per part de trimotors Savoia 79, en el qual va quedar afectat el mercant anglés Seabank Spray; o el de l'**1 d'abril de 1938**, on van participar avions Junkers JU-52 de la Legió Còndor.

La següent onada d'atacs, fins a mitjans del mes de juny, es va donar en el context de l'avanç de l'Exèrcit franquista en la denominada "Ofensiva de València" o "Batalla de Llevant", per la qual cosa els van cometre avions alemanys de la Legió Còndor amb aparells Heinkel i Dornier. En estos atacs, es van buscar també objectius localitzats a l'interior de la ciutat, a més de les infraestructures ja esmentades del port o l'estació de ferrocarril.

Amb l'entrada de les tropes revoltades de la 83 Divisió a Borriana, la ciutat va quedar en la rereguarda franquista, ja que el front es va desplaçar cap a Nules. A partir d'eixe moment, es van produir quatre atacs més per part republicana, en el que es denominaven "bombardejos en calent", realitzats sobre terreny recentment perdut per tal d'obstaculitzar l'avanç enemic i eliminar concentracions de tropes o objectius estratègics, com els dels dies **10, 11, 13 i 14 de juliol de 1938** per part d'aparells del Grup 72 de bombardeig.

lucida
le 28
super-
le la
mor-
o re-
ez, de
le Ba-
ontusa
a que
rodu-
uerta.
años,
(ma-
Pro-
abrigo
be ser
o es-
rno.
efec-
vecin-
lizable
ja de
calle
Abas-
ersonas
feridas

La alarma de esta mañana

Poco antes de las siete de la mañana han sonado las sirenas de alarma, por haber captado los puestos de observación la presencia de la aviación enemiga.

Al desaparecer el peligro nos hemos puesto al habla con la D. E. C. A., quien nos ha facilitado la siguiente nota:

"A las 6'35 entraron por el mar, procedentes de la base de Palma de Mallorca, dos hidros rebeldes, uno de ellos trimotor "Saboya" y el otro bimotor "Dornier", dándose la señal de alarma en la capital a las 6'37, por persistir los mencionados aparatos en su rumbo S. E.

A las 6'50 pasaron sobre nuestro Puerto. A las 7'15 se situaron sobre el Puerto de Burriana, donde ametrallaron y bombardearon, con 18 bomba de mano, dos pequeños buques mercantes: el "Cala Castells" y el "Constantino Cambelra", produciendo dos heridos leves, uno de cada tripulación. El herido primero, en el pecho y un muslo y el segundo, en el plé.

A las 7'40, habiendo tomado los mencionados aparatos franco rumbo a Palma, se dió la señal de cesar de alarma en esta población.

En persecución de los aparatos facciosos salieron dos cazas propios, ignorándose en estos momentos si lograron darles alcance.

Refugiada, presta tu trabajo para la campaña de Involucros

Bombardeig a Borriana, 30/11/1937

Bombardeig als ponts del Millars, 13/12/1938. Istituto Storico Parri

Bombardeig al port de Borriana, 16/01/1938. Ufficio Storico dello SME, Roma

La construcción de refugios

Els atacs sobre les infraestructures industrials i portuàries durant els primers mesos de 1937 van portar a les autoritats provincials i locals a prendre les primeres mesures, entre les quals es troben les primeres instruccions a la població per a casos d'alarma per part del Govern Civil de Castelló (16 de febrer de 1937), el bàndol de la Junta Provincial de Guerra (24 de març de 1937) o les instruccions de la Junta de Defensa Aèria.

A Borriana, el Consell Municipal va adoptar les primeres mesures per a la protecció de la població, tant les de la Junta Provincial com pròpies. El 29 de març de 1937, va sol·licitar l'aprofitament de material de la via fèrria de La Panderola, en desús, per a la construcció de refugis, la gestió dels quals quedaria en mans de la Comissió d'Obres Públiques local. Unes setmanes més tard, el 16 d'abril, es reclamaria la instal·lació d'un reflector i un canó antiaeri en el terrat del campanar. Tant la Direcció General de Ferrocarrils i Tramvies com la Sotssecretària de l'Aire van desestimar estes peticions.

Amb la continuació dels atacs a finals de novembre de 1937, el Govern Civil de Castelló va emetre un telegrama que ordenava de manera urgent la constitució de Comitès de Defensa Passiva locals que impulsaren la construcció de refugis. En el cas de Borriana, els sindicats s'encarregarien de la gestió de material d'obra, de la població emprada per esta fi (veïns, refugiats, joves o gent gran) i de la inversió de l'obra a partir de l'erari públic, l'extracció setmanal d'un 3% del jornal de tot treballador i de donacions. El 30 de desembre de 1937, va ser constituït a Borriana el Comité Local de Defensa Passiva.

Davant del perill de bombardeig, també es va incidir des de les Juntes de Defensa en l'habilitació d'espais que pogueren oferir una certa seguretat per donar cabuda a la major quantitat de població possible.

La documentació emesa pel Consell Municipal indica que, al maig de 1938, la ciutat comptava amb almenys 25 refugis particulars (Casa Abadia, Cercle Fruiter...), amb una capacitat per a 800 persones. A estos se sumaven altres refugis públics com els del Grup Escolar Cervantes (Penyagolosa), el Mercat Municipal, el del Grup Escolar Pablo Iglesias (refugi del camí d'Onda) o el de l'Estació del Ferrocarril, de manera que la capacitat total era per a unes 4000 persones.

PILAR MONTOYA FENOLLOSA, SECRETARIA DEL COMITÉ LOCAL DE DEFENSA PASIVA DE LA CIUDAD DE BURRIANA, EN LA PROVINCIA DE CASTELLÓN,

C E R T I F I C O: Que el acta de constitución del expresado Comité. es del tenor literal siguiente:

AL MARGEN

Concurrentes

- Alcalde-Presidente
Vicente Moliner Nadal
- Técnico Municipal
José Marzá Cuartero
- Médico
José Fenollosa Pérez
- Farmacéutico
Consuelo Montoya Fenollosa
- Militar en activo
José Sánchez Molina
- Representante de Prensa
Rafael Solá Taité
- Representante de la Federación Local de Sindicatos Unicos C.N.T.-A.I.T.
Joaquín Cantós Ferrer
- Representante de la U.C.T.
Miguel Aguilar Piquer
- Representante de Izquierda Republicana
Bautista Sanchez Aparici
- Representante del Partido Comunista
Joaquín Vidal Montoya
- Representante del Partido Republicano de Izquierda Federal
Bautista Montoliu Miró
- Representante de la Federación Anarquista Ibérica
Miguel Arbiol Torrellas
- Representante de Unión Republicana
Manuel Ríos Ríos
- Representante del Partido Socialista
Bautista Guerola Fuster
- Especializada en gases de guerra
Pilar Montoya Fenollosa

T
7/13
32

En Burriana, a treinta de Diciembre de mil novecientos treinta y siete.-----

Reunidos en la Casa del Consejo Municipal en el despacho del Presidente y bajo la Presidencia del mismo los camaradas que al margen se expresan como Vocales del Comité Local de Defensa Pasiva y de la Junta Local de Defensa Antiáerea, el camarada Presidente manifestó: = Que no concurre a ésta acto representación de la Federación Sindicalista Libertaria, por no haberla designado esta entidad, no obstante haber sido invitada el efecto; y que no concurre la representación de Esquerria Valenciana, a pesar de haber sido convocada en debida forma.= Añadió después que, conforme se indica en la oportuna convocatoria, este acto tiene por objeto la constitución del Comité expresado, ampliado con las representaciones de Organizaciones sindicales y Partidos políticos antifascistas cuyas atribuciones y deberes se mencionan en el Decreto de 28 de Junio de 1936 del Ministerio de Defensa Nacional, dándose

Acta de constitución de la Junta Local de Defensa Pasiva de Borriana. CDMH

La població i els refugis

Amb els primers atacs a les poblacions de la província, el Govern Civil de Castelló i la Junta de Defensa Aèria van emetre una sèrie d'instruccions per prevenir a la població. Es van imprimir fullets, llibrets, pòsters i es van comunicar bàndols.

Estes instruccions demanaven que la població s'imposara "una disciplina extremada i una serenitat màxima" per cooperar en l'auxili general, per la qual cosa devien avisar a tots els veïns què pogueren no haver-se assabentat de la senyal d'alarma i també ajudar a xiquets, majors o malalts a acudir a refugis senyalitzats pels carrers -tenint les dones prioritats en l'accés- així com per a evitar aglomeracions perilloses en els accessos.

Per les nits, s'apagava l'enllumenat públic, així com les llums d'aquelles habitacions o espais que donaren al carrer o a patis interiors, per la qual cosa s'usaven llanternes o ciris dins de les cases.

Des que sonaven les alarmes, en molts casos només tenien uns minuts per acudir als refugis i, per tant, en la pràctica la gent gran, els malalts o convalescents no arribaven a temps, així que es cobrien amb mantes i matalassos per evitar danys de metralla o de quedar aixafats.

En cas de bombardeig, al carrer estava terminantment prohibit quedar-se a tafanejar, guaitar pels balcons i finestres. Soldats o vigilants controlaven els accessos als refugis i procuraven que s'entrés en ordre, mitigant els efectes del pànic i el nerviosisme. Ja a l'interior, es quedaven en silenci, i estava prohibit fumar i menjar. En molts casos, s'havien de quedar de peu durant hores en condicions insalubres (gran aglomeració, ventilació pèssima, refugis de terra, humitat, fred o calor, falta de latrines, foscor), amb fam i intranquils.

Els bombardejos van deixar una empremta i un record inesborrables en la població, un impacte psicològic provocat pel so dels avions (els "titots") i de les explosions, el so de la pròpia alarma (o de les campanes, en cas de que la localitat no en tingués una), l'estrés acumulat i el cansament emocional d'acudir de manera ràpida, sobtada i repetida per tal de posar-se fora de perill, la qual cosa portava a algunes persones a desistir de fer-ho, preferint quedar-se a casa o en el llit, i a tot això s'afegia la interrupció de la normalitat i del descans.

Instrucciones a seguir por la Población Civil PARA CASOS DE ALARMA

- 1.° Los casos de alarma se anunciarán a la población por medio de potentes sirenas que se dejarán oír por espacio de cinco minutos.
- 2.° Terminada la causa que pueda motivar la señal de alarma volverán a sonar las sirenas durante breves instantes como señal de haberse restablecido la normalidad.
- 3.° Una vez apagadas las luces y funcionen las sirenas de alarma, todos los vecinos de la Capital han de imponerse una disciplina extremada y máxima serenidad, quedando prohibido que de ninguna casa trascienda luz a la calle, para lo cual deberán permanecer los balcones, ventanas y huecos exteriores completamente cerrados.
- 4.° Tan pronto sea dada la señal de alarma, todo el personal civil abandonará las calles y acudirá a sus domicilios ocupando la planta baja y sótanos, en caso de haberlos, pudiendo marchar ordenadamente a los refugios habilitados en esta Capital, a cuyo efecto de acceso a los sótanos deberán permanecer abiertas al público, siendo responsables directos en caso contrario las porterías o dueños de las fincas en que se encuentren dichos refugios.
- 5.° Las fuerzas armadas se trasladarán rápidamente a los lugares marcados por sus respectivos jefes, dispuestas a prestar aquellos servicios que las necesidades del momento exijan.
- 6.° Durante el tiempo que perdure la alarma o peligro, las fuerzas que patrullen por las calles vigilarán con el mayor cuidado el más exacto cumplimiento de estas instrucciones, procediendo a la detención y entregando a las autoridades a los infractores de las mismas.
- 7.° El personal de transportes con sus vehículos, quedarán reunidos en sus respectivos parques o garages, quedando a disposición del Gobierno Civil para su utilización en aquellos casos que fuesen requeridos.
- 8.° El personal responsable del aprovisionamiento de gasolina permanecerá en sus puestos para atender las necesidades de guerra determinadas por las autoridades competentes.
- 9.° Los servicios de vigilancia durante la noche, podrán servirse de linternas, empleándolas de manera que su luz se proyecte sobre el suelo y se interrumpa constantemente.
- 10.° A la señal de alarma el personal sanitario de esta plaza se presentará en sus HOSPITALES y CASAS DE SOCORRO respectivas dispuestos a prestar sus servicios. EL PERSONAL DE LA CRUZ ROJA SE CONCENTRARA EN LOS LUGARES QUE TIENEN DESIGNADOS.

Castellón 16 de Febrero de 1937.
El Gobernador Civil,
Manuel Rodríguez

Instruccions per a casos d'alarma. Castelló, 1937

REFUGIO

Sigue siempre las indicaciones de las flechas

REFUGIOS CONTRA LOS AVIONES

La aviación *causa muchas víctimas*, pero casi todas son motivadas por la imprudencia. Observa cuidadosamente las **INSTRUCCIONES** que se te dan a continuación.

Consejería de Propaganda.

Entrad con mucho orden en el refugio

 <p>Primeros entrarán las mujeres, los niños, los ancianos...</p>	 <p>No forméis grupos en las puertas de los refugios</p>	 <p>No fumes durante tu permanencia en el refugio</p>	 <p>Abandona el refugio con orden, sin precipitación</p>	 <p>Ayuda a los ancianos, a los niños y a los inválidos</p>	 <p>No seas curioso ni te hagas el valiente</p>
 <p>Al aviso de alarma, apaga las luces de casa</p>	 <p>En casa, resguárdate en las paredes maestras</p>	 <p>No entorpezcas la entrada y permanece junto a la pared</p>	 <p>En despoblado, échate a orilla de la carretera</p>	 <p>Al oír el aviso de las sirenas, debéis parar inmediatamente</p>	 <p>Al oír la sirena, abre puertas y ventanas</p>

Instruccions per a casos d'alarma. Conselleria de Propaganda, 1937